

ISSN: 2231-5063

IMPACT FACTOR : 4.6052 (UIF)

VOLUME - 6 | ISSUE - 9 | MARCH - 2017

शाहू महाराज

डॉ. संदेश वाघ

सहयोगी प्राध्यापक, इतिहास विभाग, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

प्रस्तावना

राजर्षी श्री शाहू छत्रपती महाराजांचे चरित्र म्हणजे विविध रंगांच्या छटांनी बनलेले होते. शाहू हे शिवभक्त होते, क्रांतिकारक, धर्म सुधारक, सत्यशोधक समाजाला त्यांनी उदार आश्रय दिला. हिंदू धर्मात शुद्धीकरणाची मोहिम आखली. कोल्हापूर संस्थानचे छत्रपती शाहू महाराज हे एक थोर समाजसुधारक होते. म. फुलेंच्या मृत्यूनंतर शाहू महाराजांनी सत्यशोधक समाजाचे नर्तृत्व केले. कोल्हापूर संस्थानचे राजे छत्रपती शाहू महाराजांनी बहुजन समाजाच्या कल्याणाचे कार्य केले. त्यांचा (शाहू महाराज) जन्म २६ जून १८७४ मध्ये कोल्हापूर जिल्ह्यातील कागल या गावातील घाटगे कुटुंबात झाले. त्यांचे मुळ नाव यशवंतराव घाटगे असून त्यांच्या वडिलांचे नाव जयसिंगराव व आईचे नाव राधाबाई असे होते. शाहू महाराज चौथे शिवाजी यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या पत्नी आनंदी बाई साहेबांनी १८८४ मध्ये यशवंतराव यास दत्तक घेऊन त्यांचे नाव शाहू असे ठेवले.

राजर्षी शाहू आता फक्त करवीरचे छत्रपती इंग्रजांचे मांडलिक व संस्थानिकच म्हणून इतिहासात राहिले नाहीत तर राजर्षी शाहू महाराज हे आचार संस्था बनले आहेत. महाराजांना त्यांच्या अंतःकरणात कायमचे

कृतज्ञतेने स्थान दिले आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या सारख्या निधड्या छातीचा दलितोद्धारक नेता विद्यमान नाही.

“राजर्षी” या लोकांना दिलेल्या पदवीस पात्र झालेले शाहू महाराज २ एप्रिल १८९४ साली कोल्हापूरच्या गादीवर आले. ‘करवीर क्षेत्री राजकीय कपिलषष्ठीचा योग’ असा पुढे अर्थपूर्ण ठरलेला मथळा योजून शाहू महाराजांचे कार्य रेखाटले आहे. सन १८९४ चा काळ म्हणजे इंग्रजांचा काळ होता. दुष्काळ, प्लेग, इत्यादींमुळे जनता हैराण झाली होती. १८९४ साली छत्रपती शाहूंनी कोल्हापूर संस्थानच्या राज्यकारभाराची सुत्रे आपल्या हाती घेतली. १८९४ ते १९२२ या २८ वर्षांच्या काळात त्यांनी कोल्हापूरचे संस्थानिक म्हणून राज्य केले. त्यांनी सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक सुधारणांचे एक नवे युग, आणले. छत्रपती शाहू हे सामाजिक लोकशाहीचे आधारस्तंभ ओळखले जातात. त्यांनी समतावादी प्रशासन राबविले. त्यामुळे ते एक आदर्श राज्यकर्ता ठरले. सामान्य लोकांना शिक्षण व रोजगार पुरवून छत्रपती शाहूंनी त्यांच्या उन्नतीने कार्य केले. आपल्या आयुष्यात त्यांनी सदैव रयतेचा विचार केला. यामुळे रयतेने त्यांना राजर्षी ही पदवी दिली. द्वितीय चिरंजीव शिवाजी यांच्या अपघाती निधनामुळे ते खचले. अशातच मधुमेहाचा विकार बळकावल्यामुळे त्यांची प्रकृती छानसळली. ६ मे १९२२ रोजी मुंबईला त्यांचे वयाच्या अवघ्या ४२ व्या वर्षी हृदयविकाराच्या झटक्याने निधन झाले. त्यांच्या निधनाने गोरगरीबांचा वाली काळाच्या पडद्याआड गेला. त्याच्यानंतर त्यांचे थोरले पुत्र राजाराम गादीवर आले.

तत्कालीन वर्णव्यवस्थेचे शुद्ध आणि सर्व स्त्रिया यांना शिक्षणाला अधिकार नाकारून त्यांच्यावर अन्याय केला. शाहू महाराजांची बहुजनांसाठी व स्त्रियांसाठी शाळा काढल्या तोच वारसा जपत शाहू महाराजांनी आपल्या संस्थानात बहुजन समाजाच्या शैक्षणिक विकाराच्या अनुषंगाने मोलाची कामचिरी बजावली. महाराजांनी १९१७ साली कोल्हापूर संस्थानात सक्तीच्या मोफत शिक्षणाचा कायदा केला. कायद करताना महाराजांनी पालकांनाही दंड ठेवला जर एखाद्या पालकाचा मुलगा शाळेत आला नाहीतर दर महा १ रु. दंड ठेवला. शाहूंनी प्राथमिक शिक्षणावर भर दिला. कारण पाया भक्कम असेल तरच माणसाची शैक्षणिक प्रगती होऊ शकेल. असे महाराजांचे मत होते, असे ते म्हणत. शिक्षणानेच आमचा तरणोपाय आहे, असे माझे ठाम मत आहे. शिक्षणाशिवाय कोणत्याही देशाची उन्नती झाली नाही, असे इतिहास सांगतो,

शिक्षकांना विद्यार्थ्यांना येणाऱ्या अनेक अडचणी समजावून घेवून महाराजांनी त्यावर न्याय केले. मागास, गरीब विद्यार्थ्यांना स्कॉलरशीप व इतर स्वावलंबी सवलती मिळवून दिल्या. विद्यार्थ्यांना राहण्यासाठी वसतिगृहे बांधली. कोल्हापूरत हायस्कूल व कॉलेजची स्थापना केली. राजाराम कॉलेजमध्ये मुलींची फी माफ केली. त्याकाळी काही शिक्षक अस्पृश्यता मानल्या गेलेल्या समाजातील काही मुलांना व्हांड्यात बसवत असत. ही गोष्ट महाराजांच्या लक्षात आल्यानंतर त्यांनी शिक्षकांना जाच बसेल असे उपाय केले. सरकारी शाळांत शिवाशीव पाळू नये व सर्व जाती धर्माच्या विद्यार्थ्यांना एकत्र बसवावे असा त्यांनी बटहुकूम काढला. ज्या शाळा हुकूमांचे पालन करणार नाहीत त्यांच्या ग्रँट व इतर सवलती बंद करण्याची तंबी दिली.

सामाजिक कार्य :-

सामाजिक सुधारणांचे कार्य हाती घेणारे छत्रपती शाहू महाराज हे एक भारतातील थोर राजे होते. आपल्या संस्थानातील बहुजन समाजाच्या उन्नतीचे कार्य अथक परिश्रम घेतले.

१) ब्राह्मणेत्तर चळवळ सुरू केली :- जेव्हा ब्राह्मण वर्गाने शाहू महाराजांचा वैदिक विधी पार पाडण्याच्या अधिकारास आव्हान दिले तेव्हा ते अत्यंत अस्वस्थ झाले. परंपरेने वेदोक्त पद्धतीचे विधी पार पाडण्याचा अधिकार हा केवळ मित्र जातींना (ब्राह्मणशमिक व वैश्य) होता तर शुद्रांना पुराणोक्त विधीचा अधिकार होता. शाहू महाराज मराठा जात ही क्षत्रिय आहे की शुद्र याबाबत कोल्हापुरातील ब्राह्मण संभ्रमात होते. मराठा हे खरोखरच क्षत्रिय आहेत अशी जेव्हा त्यांची खात्री पटली तेव्हा त्यांनी आपल्या राजवाड्यात वैदिक विधी करण्याचा आदेश. १९०१ मध्ये काढला. मंदिरामध्ये ब्राह्मणेत्तर चळवळ पुरोहित नेमले.

२) कुलकर्णी वतनाचे उच्चाटन :- कुलकर्णी हा एक वतनदार असून गाव कारभार पाहण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर होती. कुलकर्णी हे पद अनुवंशिकतेच्या तत्वानुसार भरले जाई. ग्रामीण समुदायाच्या विकासाच्या मार्गातील मोठा अडथळा म्हणजे कुलकर्णी वतनदार होय. म्हणून त्यांनी १९१८ मध्ये कुलकर्णी पदावर अनुवंशिकतेनुसार नियुक्ती करण्याची पद्धती नष्ट करणारा व त्याऐवजी तलाठी पद्धती सुरू करण्याचा आदेश काढला.

३) अस्पृश्यता निवारण :- जातिव्यवस्थेमध्ये उच्च जातींना अनेक फायदे मिळत असत आणि कनिष्ठ जातींना अनेक गोष्टींपासून वंचित रहावे लागे. म्हणून महाराजांनी कनिष्ठ जातींच्या उन्नतीसाठी अनेक पावले उचलली. १९०८ मध्ये त्यांनी कनिष्ठ जातीत शिक्षणप्रसार करण्यासाठी एक संस्था स्थापन केली. त्यांनी अनेक वसतिगृहे सुरू केली. कनिष्ठ जातींना त्रासदायक ठरणारी बलुता पद्धती शाहू महाराजांनी १९१८ मध्ये नष्ट केली.

४) सत्यशोधक समाज व आर्य समाज यांची स्थापना :- महात्मा ज्योतीबा फुलेंच्या मृत्यूनंतर थंडावलेल्या सत्यशोधक समाजाच्या चळवळीचे इ.स. १९११ मध्ये कोल्हापुरात पुनरुज्जीवन करून तिचे नेतृत्व केले. मराठा नेत्यांनी सुरू केलेल्या सत्यशोधक समाजाच्या कार्यास त्यांनी प्रोत्साहन, वित्तसहाय्य व नैतिक पाठबळ पुरविले. १९१३ मध्ये त्यांनी कोल्हापुरात सत्यशोधक विद्यालय स्थापन करून त्यामध्ये एक धनगराच्या सुशिक्षित मुलास शिक्षक म्हणून नेमले. त्यामुळे ते महात्मा फुलेंचे खरेखुरे वारसदार ठरले.

५) लोकशाहीचे पुरस्कर्ते :- शाहू महाराजांचा वर्गविहीन व समतावादी समाजावर विश्वास होता. ते लोकशाहीचे पुरस्कर्ते होते. १९१९ मध्ये त्यांनी कोल्हापूर नगरपालिकेचे प्रशासन हे निवडून आलेल्या प्रतिनिधींकडे सोपविले. त्यामध्ये मागास वर्गातील काही उमेदवारही निवडून आलेले होते. कुलकर्णी वतने नष्ट केल्यानंतर त्यांनी ग्रामपंचायती स्थापन केल्या.

६) शेती विकासास प्रोत्साहन :- शेतकऱ्यांच्या जीवनमानाचा स्तर उंचावण्यासाठी व शेती विकासासाठी शाहू महाराजांनी भोगावती नदीवर राधानगरी नावाचे धरण बांधले. त्यावेळी कुशल कामगार व तज्ञ अभियंते उपलब्ध नसतानाही त्यांनी हे धरण बांधले. त्यांनी शेतीच्या क्षेत्रात काही नवीन प्रयोगही केले. नवीन कृषी तंत्रज्ञान शेतकऱ्यांत लोकप्रिय करण्यासाठी त्यांनी १९१२ मध्ये किंग एडवर्ड कृषी संस्था स्थापन केली. लोकांमध्ये शेतीविषयीची आवड निर्माण करण्यासाठी त्यांनी अनेक खेड्यात कृषीविषयक यात्रा व प्रदर्शन आयोजित केली.

७) कनिष्ठ जातींना आरक्षण :- त्यावेळी उच्च जातींना शिक्षण घेण्याचा विशेषाधिकार व संधी होती. व त्याच बरोबर कनिष्ठ जातींना शिक्षण घेण्याचा अधिकार नाकारला होता. परिणामी, सुशिक्षित असल्याने उच्च जातींना प्रशासकीय सेवेत नोकऱ्या मिळत व अशिक्षित असल्याने कनिष्ठ जातींना अशा नोकऱ्या मिळविण्याची संधी मिळत नसे. ही विषमता दूर करण्यासाठी शाहू महाराजांनी २६ जुलै १९०२ रोजी एक आदेश संमत करून शासकीय सेवेत ब्राह्मणेत्तरांना ५०% जागा राखीव ठेवल्या तेव्हा जागा रिक्त होत तेव्हा त्यावर सुशिक्षित ब्राह्मणेत्तर व्यक्तींनी नेमणूक केली जाई. आपल्या राज्यात त्यांना नागरी व लष्करी सेवेत अस्पृश्यांना सुद्धा नेमण्यात आले.

कनिष्ठ जातींमध्ये असलेल्या शैक्षणिक मागासलेपणाची छत्रपती शाहूंना जाणीव होती. केवळ शिक्षणामुळेच त्यांचा समाजातील दर्जा उंचावेल यावर त्यांचा दृढविश्वास होता. ब्राह्मणेत्तर लोकांसाठी जरी प्रशासकीय सेवांमध्ये राखीव जागा ठेवल्या तरी जोपर्यंत ते अशिक्षित आहेत तोपर्यंत त्यांना नोकऱ्या देणे कठीण आहे, हे त्यांना जाणवले म्हणून त्यांनी कनिष्ठ जातींच्या शिक्षणामध्ये विशेषतः रस घेतला व त्यांच्या जीवनात आमूलाग्र बदल घडवून आणण्यास त्यांनी

अपार मेहनत घेतली. हाती असलेल्या सत्तेचा वापर करून शाहू महाराजांनी अनेक सार्वजनिक कल्याणाचे कार्यक्रम राबविले यातूनच कल्याणकारी राज्याचा पाया घातला. त्यांनी सत्तेचा वापर जनतेस शिक्षण, आरोग्य सेवा, रोजगार पुरविण्यासाठी, विषमता कमी करण्यासाठी व दुर्बल घटकांवरील अन्याय-अत्याचारास प्रतिबंध करण्यासाठी कार्य केले. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर राज्यघटना निर्मितीच्या वेळी महाराजांचे हे कार्य विचारांत घेतले गेले. उदा. मोफत शिक्षण, अस्पृश्यता निवारण, मागासवर्गीयांच्या विशेष सवलती इत्यादी.

संदर्भसाधने :-

- १) चव्हाण रा.ना.; शाहू महाराज यांचे सामाजिक कार्य, पुणे.
- २) डॉ. कठारे अनिल; आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद, जून २०१३, पृ.क्र. ४७.
- ३) मराठी रियासत, खंड-३; पुण्यश्लोक शाहू महाराज, पुणे.